

Retrieving *Al-Kafi* sources through analyzing the function of the common link in the most frequent group of hadiths quoted by Mohammad bin Yahya al-Attar Qomi

Mahdi Pichan¹ | Nosrat Nilsaz²

1. PhD Student in Quran and Hadith Sciences, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. Email: mehdi_pichan@modares.ac.ir
2. Corresponding author, Associate professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. Email: nilsaz@modares.ac.ir

Article info.	Abstract
Article type: Research Article Article history: Received 11 September, 2023 Received in revised form 10 Desember, 2023 Accepted 23 Desember, 2023 Published online 21 March, 2025 Keywords: Resource retrieval, common link, al-Kafi, Muḥammad ibn Yahya Attar Qomi, Ḥasan ibn Mahboob.	The common link in the documents of the collection of hadiths is a circle of many scholars, and therefore there is fragmentation and branching after his name in the earlier part of references. In this article, a methodical model is used to retrieve the sources of hadiths based on the function of the common link in the references. Some points are also presented to deepen the discussions, and a group of the most frequent <i>Al-Kafi</i> references is analyzed, from Mohammad bin Yahya, Ahmad bin Mohammad bin Isa Ash'ari, Hassan bin Mahboob, Ali bin Riab, to Ziyad Abu Ubaidah al-Huza. The aim of this research is to retrieve and identify some clinical sources in <i>Al-Kafi</i> and to show the necessity of paying attention to the later part of the references and prominent narrators of hadiths. Also, the categories in the earlier part of the references and narration elders are examined, and the need is emphasized to pay attention to the ratio of the works of each class of the narrators as well as the works of their elders in line with the recovery of sources.

Cite this article: Pichan, M., & Nilsaz, N. (2025). Retrieving *Al-Kafi* sources through analyzing the function of the common link in the most frequent group of hadiths quoted by Mohammad bin Yahya al-Attar Qomi. *Journal of Ketab-e Qayyem*, 15(1), 257-277. DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2023.20197.3689>

© The author(s).

Publisher: Meybod University.

DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2023.20197.3689>

Extended Abstract

Introduction

Recovering the sources of Shia ḥadith books, followed by collecting scattered fragments of the missing text of these books from later texts, arranging them together as an attempt to reconstruct the missing text based on its original and authentic characteristics has important benefits, especially in the analysis of the bibliography of ḥadiths. Perhaps the most important result of recovering the sources of ḥadith books is the identification of ḥadiths from books accepted by ancient Shiite jurists and ḥadith scholars. By getting an access to the text of ḥadiths from the books compiled by ancient reliable scholars and jurists, it is possible to judge the authenticity of the ḥadiths whose belonging to those books has been proved. Another advantage of recovering sources of narrative works and recovering lost ḥadith texts is that, by identifying ḥadiths from an earlier written source and systematically analyzing the general characteristics of the book, such as the prevailing attitude, specific interpretations and word-for-word or meaning-based citation, those characteristics can be more or less generalized to other ḥadiths by that author. Another benefit of finding the written sources for a book is that it detects the history of an idea by years, or even centuries, and confirms the authenticity of that idea in terms of its temporal precedence and antiquity, which is in contrast to the tendency that considers the history of an idea to be limited to the time of its written sources.

Methodology

In this study, we have used a methodological model to retrieve the sources of ḥadith texts, which is defined in the form of nine steps based on the role of the common link in the chain of references. These nine steps are a) extraction and classification of the references, b) determination of common links, c) identification of the author's common links, d) examination of the function of the author's common links, e) ensuring the attribution and title of the book, f) comparing the texts, g) matching the methods with the documentary evidence, h) thematic-statistical examination, and i) examining secondary evidence. Inspired by the aforementioned model, we have identified common links in a group of frequently repeated references in *Al-Kafi*, namely Mohammad bin Yahya from Ahmad bin Mohammad bin Isa al-Ash'ari from Hassan bin Mahboob from Ali bin Ri'ab from Ziyad Abu Ubaidah al-Haz'a. Also, by analyzing their function, we seek to answer the following questions:

- a) What are the shortcomings of the aforementioned model in retrieving sources of ḥadith texts and how to correct them?
- b) Considering the aforementioned document, what sources did Kolayni use in compiling *Al-Kafi*?
- c) What is the role of each of the aforementioned common links as a source, source of a source, and narrator, and how is it identified?

Findings

One of the measures that should be taken to complete the research method in retrieving sources of narrative works is to pay attention to the relationship between the works of each category of narrators and the works of the scholars involved. This helps to consider how the works of a scholar are related and determine the possibility that those works have been the source. For example, among the scholars of Mohammad bin Yahya, one of whose books is *The Killing of Hossein*, there is Salamah bin al-Khattab, whose book is *The Birth of Hossein and*

his Killing. Accordingly, it is possible that Salamah bin al-Khattab's book was Kolayni's source, and Mohammad bin Yahya was merely the narrator of his book for Kolayni; This is especially because Najashi mentions Mohammad bin Yahya in his citation of the works of Salama bin al-Khattab, or Salama bin al-Khattab's book may have been a source for Mohammad bin Yahya and, source of a source for Kolayni. Another point in order to deepen the nine steps presented is that, although the aforementioned method is based on analyzing the function of the common circle and paying attention to the numerous scholars of the narrator, it is necessary to pay attention to the students who have quoted a significant number of hadiths from him when examining and comparing the subject of the hadiths in each category of narrators with the subject of the various chapters and sections of the narrative work in question. In other words, in addition to paying attention to the branches of the early part of the references and the narrator's scholars, the later part of the references and the prominent narrators are important too. The necessity of considering this new step in the chain of references in this research is particularly evident at the second and third levels, namely Ahmad bin Mohammad bin Isa al-Ash'ari, and Hassan bin Mahboob.

Conclusion

Based on the analyses conducted, it can be seriously suggested that Kolayni may have benefited from the works of Hassan bin Mahboob. In cases where he attempted to obtain hadiths from the works of Hassan bin Mahboob through Mohammad bin Yahya from Ahmad bin Mohammad bin Isa, he benefited more from the hadiths of Mohammad bin Yahya and Ahmad bin Mohammad than from their writings; But, in cases where he mentions the path of Ali bin Ibrahim from Ibrahim bin Hashim, he mostly used the works of Hassan bin Mahboob through the works of Ali bin Ibrahim. The hadiths of Ali bin Riab and Ziyad Abu Ubaidah al-Hazzaa most probably reached Kolayni through the works of Hassan bin Mahboob. In fact, in these cases, the works of Ali bin Riab and Ziyad Abu Ubaidah al-Hazzaa served as a source for Kolayni.

بازیابی منابع کتاب الکافی در پرتو تحلیل کارکرد حلقه مشترک در پرتکرارترین دسته از روایات محمد بن یحیی عطار قمی

مهدی پیچان^۱ | نصرت نیل ساز^۲

۱. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. رایانامه: mehdi_pichan@modares.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. رایانامه: nilsaz@modares.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	هدف: حلقه مشترک راوی تکرارشونده در سندهای مجموعه روایات یک اثر روایی است که دارای مشایخ متعدد بوده و از این رو، پس از نام وی در سوی مقدم اسانید پراکندگی و انشعاب وجود دارد. در این نوشتار، با الهام از الگویی روشمند در بازیابی منابع آثار روایی براساس تحلیل کارکرد حلقه مشترک، واکاوی دسته‌ای از پرتکرارترین سندهای کتاب الکافی یعنی محمد بن یحیی از احمد بن محمد بن عیسی از حسن بن محبوب از علی بن رثاب از زیاد ابوعبیده الحذاء در دستور کار قرار گرفت تا علاوه بر شناسایی برخی از منابع کلینی در تدوین الکافی، ضرورت افزودن دو گام دیگر به الگوی یادشده تبیین شود.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۲۰	روش پژوهش: الگوی استفاده‌شده در این پژوهش شامل نه گام ذیل است: ۱. استخراج و دسته‌بندی اسانید؛
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۹/۱۹	۲. تعیین حلقه‌های مشترک؛ ۳. شناسایی حلقه‌های مشترک صاحب تألیف؛ ۴. بررسی کارکرد حلقه‌های مشترک صاحب تألیف؛ ۵. اطمینان از انتساب و عنوان کتاب؛ ۶. مقابله متون؛ ۷. تطبیق طرق با سند روایات؛
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۰۲	۸. بررسی موضوعی-آماری؛ ۹. بررسی شواهد فرعی.
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۱/۰۱	یافته‌ها: در راستای تصحیح و تعمیق الگوی یادشده توجه به دو گام دیگر حائز اهمیت است. نخست، توجه به نسبت آثار هر طبقه از روایان با آثار مشایخ ایشان است. امری که موجب می‌شود چگونگی ارتباط آثار مشایخ آن راوی با اثر وی و نیز، احتمال منبع‌بودن آثار مشایخ ایشان مدنظر واقع گردد. گام دوم آنکه علاوه بر توجه به انشعابات قسمت متقدم سند و مشایخ راوی، عنایت به انشعابات قسمت متأخر سند و شاگردان و راویان برجسته وی، در دستور کار قرار گیرد.
کلیدواژه‌ها:	نتیجه‌گیری: بر اساس تحلیل‌های انجام گرفته، می‌توان این احتمال جدی را مطرح کرد که کلینی از آثار حسن بن محبوب بهره برده باشد با این توضیح که در مواردی که از طریق محمد بن یحیی از احمد بن محمد بن عیسی از آثار حسن بن محبوب به اخذ روایت اقدام نموده است، بیشتر از روایات محمد بن یحیی و احمد بن محمد بهره جسته و نه از تألیفات آنان؛ اما در مواردی که طریق علی بن ابراهیم از ابراهیم بن هاشم را ذکر می‌کند، بیشتر به واسطه آثار علی بن ابراهیم از تألیفات حسن بن محبوب بهره جسته است.

استناد: پیچان، مهدی و نیل ساز، نصرت. (۱۴۰۴). بازیابی منابع کتاب الکافی در پرتو تحلیل کارکرد حلقه مشترک در پرتکرارترین دسته از روایات محمد بن یحیی عطار قمی. کتاب قیّم، ۱۵ (۱)، پیاپی: ۳۲، ۲۵۷-۲۷۷.

DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2023.20197.3689>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه مبد.

۱. طرح مسئله

بازیابی منابع کتب حدیثی شیعه و به دنبال آن، گردآوری قطعات پراکنده متن مفقود این کتب از متون بعدی و چینش آنها در کنار هم و تلاش برای بازسازی آن متن مفقود بر پایه خصوصیات اولیه و اصیل آن، بهره‌هایی مهم به خصوص، در تحلیل کتابشناسی حدیث را در خود نهفته دارد. شاید مهم‌ترین ثمره بازیابی منابع کتب حدیثی، شناسایی روایات کتاب‌های مورد قبول فقها و محدثان قدیم شیعه باشد. با دستیابی به متن روایات کتب معتمد محدثان و فقهای قدیم که آنان آن را صحیح دانسته و بدان عمل می‌نموده‌اند، می‌توان به صحت روایاتی که تعلق آن بدان کتاب مورد اعتماد، اثبات شده حکم کرد. بدین منظور، می‌بایست با تأمل در سند و متن روایات کتاب حدیثی مورد نظر، مآخذ و منابع آنها را شناخت. حال اگر این منبع مکتوب، از کتب معتبر نزد فقها و محدثان قدیم شیعی بود، می‌توان آن روایت را با جمع‌آوری قرائن دیگری که بر اعتبار آن دلالت می‌کنند، پذیرفت و به صحت آن حکم کرد؛ هرچند راویانی ضعیف در اصطلاح رجالی در سلسله سند آن باشند؛ زیرا از منظر تحلیل کتابشناسی و فهرستی، این راویان تنها انتقال دهنده آثار مکتوب به شمار می‌روند و بس. البته، مطابق این قاعده، عکس این امر نیز ممکن است؛ بدین گونه که ممکن است، سلسله راویان حدیث، همگی ثقه در اصطلاح رجالی باشند؛ اما کتابی که این راویان تنها آن را روایت کرده و به نسل بعد انتقال داده‌اند، مورد اعتماد و قبول محدثان قدیم نبوده باشد. بنابراین، روایت یادشده معتبر تلقی نشود (مددی، ۱۳۹۴، صص ۷۸-۸۰).

بهره دیگر بازیابی منابع آثار روایی و بازیابی متون مفقود حدیث، این است که با شناسایی روایات یک منبع مکتوب متقدم و تحلیل روشمند خصوصیات کلی کتاب، مانند نگرش حاکم بر آن، تعبیر خاص در روایات و نقل به لفظ یا به معنا، می‌توان آن مشخصات را به دیگر روایات آن مؤلف نیز کم یا بیش تعمیم داد. از این منظر، روایات یک راوی (مؤلف) به صورت منفرد و جدا جدا بررسی نمی‌شود؛ بلکه روایات او به صورت کلی و در قالب یک مجموعه تحلیل خواهد شد. با همین روش می‌توان به ارزیابی رجالی مؤلف، تحلیل کتاب وی و سبب قبول یا رد کتاب او و یا حتی روایات شفاهی وی از سوی محدثان و فقهای قدیم پرداخت (عمادی حائری، ۱۳۹۴، صص ۵۴-۵۶).

از دیگر فواید منبع‌یابی اینکه شناخت منابع یک کتاب، در ارزیابی میزان اعتبار آن کتاب اثرگذار است؛ هرچه اعتبار مصادر کتاب بیشتر باشد، کتاب از اعتبار بیشتری برخوردار است. همچنین، بحث منبع‌یابی در ارزیابی اعتبار آن منابع هم مؤثر است؛ زیرا میزان اعتماد بزرگان بر یک کتاب، در اثبات اعتبار آن نقشی تعیین‌کننده دارد. کشف تحریفات و تصحیفات واقع در اسناد، تمیز مشترکات واقع در آنها، برطرف کردن ابهامات موجود در اسناد و مواردی از این دست، از دیگر مزایای منبع‌یابی کتب حدیثی است. ثمره دیگر یافتن مصادر مکتوب یک کتاب، جلوگیری از تاریخ یک اندیشه در حد سال‌ها و چه بسا، قرن‌ها و مهر تأییدزدن بر اصالت آن اندیشه از حیث تقدم زمانی و کهن بودن است که به نوعی در تقابل با گرایشی است که در میان خاورشناسان به عنوان گرایش غالب دیده می‌شود که تاریخ یک اندیشه را حداکثر تا زمان منابع مکتوب آن می‌دانند (شیری زنجانی، ۱۳۹۴، ص ۳۸۲).

از میان متون کهن حدیث شیعه، بازیابی منابع کافی، متقدم‌ترین کتاب از مجموعه کتب اربعه حدیث شیعه، اهمیت خاصی دارد؛ زیرا برخلاف شیخ صدوق در «فقیه» و شیخ طوسی در «تهذیبین»، شیخ کلینی نه در مقدمه «الکافی» منابعش را معرفی کرده و نه مانند شیخ صدوق و شیخ طوسی بخشی مجزا به نام «مشيخه» برای کتابش در نظر گرفته است (اثباتی و طباطبایی، ۱۳۹۶، ص ۲۶۶). وجود تعبیری چون «اخبارنی» و «حدثنی» در سند روایات کافی که در نگاه سطحی و ابتدایی مشعر به نقل شفاهی این روایات است، دلیل دیگری بر ضرورت بازیابی منابع کافی و نشان‌دادن بنای این کتاب بر منابع مکتوب پیش از خود است. از دیگر

دلایل ضرورت چنین اقدامی اینکه به عقیده برخی از محققان مانند مددی و مدرسی طباطبایی، تدوین میراث حدیثی شیعه از ابتدا شاهد دو جریان فکری اعتدال - که افرادی مانند ابان بن تغلب، محمد بن مسلم، زرارة بن اعین و بسیاری دیگر از راویان بزرگ در آن جای داشتند - و غلو - شامل افرادی چون جابر بن یزید جعفی، مفضل بن عمر، محمد بن سنان و برخی دیگر که گاه در کتب رجال با عنوان «فاسد المذهب» از آنها یاد شده - بوده است. این دو جریان فکری، به‌طور متمایز تا اوایل قرن چهارم ادامه یافت؛ ولی از این پس، تمایز این دو جریان از میان رفت. به عقیده این محققان، عامل اصلی این آمیختگی، شیخ کلینی است که نجاشی او را «اوثق الناس فی الحدیث و اثبتهم» معرفی می‌کند (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۳۷۷)؛ زیرا کلینی مقداری از میراث مقبول جریان غلو را که مطابق معیارهای خود صحیح می‌دانست، در کافی درج کرد (مددی، ۱۳۹۴، صص ۹۵ و ۹۶؛ مدرسی طباطبایی، ۱۳۸۶، صص ۱۰۱ و ۱۰۲؛ نیز نک. طلوع هاشمی، طباطبایی و جلالی، ۱۳۹۴، صص ۱۰۸-۱۱۳) که از نمونه‌های آن می‌توان به کتاب اخبار السید اسحاق بن محمد احمر نخعی اشاره داشت (باقری، ۱۳۹۶، صص ۹-۲۸). این امر بازایی منابع و عنایت به تحلیل کتابشناسی در کنار تحلیل رجالی در خصوص واریسی صحت روایات کافی را بیش از پیش ضروری می‌کند.

در راستای بازایی منابع کافی تحقیقات متعددی صورت پذیرفته است که از جمله آنها می‌توان به «مسائل محمد بن مسلم در کافی کلینی» (عمادی حائری، ۱۳۸۷، صص ۴۷-۷۶)، «کتاب حلبی؛ منبعی مکتوب در تألیف کافی» (سرخه‌ای، ۱۳۸۸، صص ۳۴-۵۸)، «بازشناسی منابع کلینی در تدوین کافی» (حمادی و حسینی، ۱۳۹۳، صص ۱۸۱-۲۰۶)، «جستاری در باب منابع داده‌های تاریخی کتاب کافی» (اثباتی و طباطبایی پور، ۱۳۹۳، صص ۲۹-۵۲)، «اسناد پرتکرار نشانی از منابع مکتوب کافی» (قربانی، ۱۳۹۴، صص ۱۱۳-۱۳۶)، «الکافی و روایات اسحاق بن محمد احمر نخعی؛ تلاشی برای شناسایی منبع کلینی در نقل روایات اسحاق» (باقری، ۱۳۹۶، صص ۹-۲۸)، «تبارشناسی منابع روایات اعتقادی کافی» (اثباتی و طباطبایی پور، ۱۳۹۶، صص ۲۶۵-۲۸۸)، «بازایی و اعتبارسنجی آثار علی بن مهزیار اهوازی با تکیه بر بخش اصول کافی» (ملکی تراکمه‌ای، ۱۳۹۶، صص ۴۶-۶۸) و «النوادر اشعری مصدر حدیثی کافی کلینی» (قاسم‌پور و علی اکبریان، ۱۳۹۶، صص ۹-۳۳) اشاره داشت. تحلیل و ارزیابی مقالات یادشده نمایانگر این است که نویسندگان آنها در موارد معدودی، با تصریح و در اکثر موارد بدون تصریح، از روش شبیری زنجانی در مقاله «الکاتب النعمانی و کتابه الغیبه» (۱۴۱۹، صص ۱۸۷-۲۳۸) یا از روش مدرسی طباطبایی که در مقدمه کتاب میراث مکتوب شیعه تبیین نموده است، بهره برده‌اند.

از دیگر تحقیقات در راستای بازایی منابع کافی کلینی، مقاله «تحلیل کارکرد حلقه مشترک در بازایی منابع آثار روایی؛ مطالعه موردی روایات علی بن ابراهیم در کافی» (حدادی، نیل‌ساز، غروی نائینی و رحمتی، ۱۴۰۰ الف، صص ۲۷۱-۲۹۳) است. در این مقاله، با تبیین و تحلیل نظرات اندیشورانی چون سزگین (برای تفصیل نک: نیل‌ساز، ۱۳۹۳، صص ۳۲۱-۳۴۶)، شبیری زنجانی (برای تفصیل نک: حدادی، نیل‌ساز، غروی نائینی و رحمتی، ۱۴۰۰ ب، صص ۱۳۳-۱۵۴) و مدرسی طباطبایی، الگویی روش‌مند در راستای بازایی منابع متون حدیثی، در قالب نه گام بر پایه نقش حلقه مشترک^۱ در سلسله اسانید روایات ارائه شده است. این نه گام عبارتند از: ۱. استخراج و دسته‌بندی اسانید؛ ۲. تعیین حلقه‌های مشترک؛ ۳. شناسایی حلقه‌های مشترک صاحب تألیف؛ ۴. بررسی

۱. تعریف یادشده بر اساس تعریف سزگین از پدیده حلقه مشترک است (سزگین، ۱۳۸۰، ص ۱۲۱). بنا به تعریف شاخت، مراد از حلقه مشترک فردی است که روایت را از مرجعی دریافت و برای شاگردان خود نقل کرده است. به بیان دیگر، راویان متعددی به نقل روایت از او اقدام نموده‌اند و پس از نام وی در سوی متأخر سند، پراکندگی و انشعاب دیده می‌شود (شاخت، ۱۳۹۳، صص ۱۰۷-۱۲۳). تفاوت دیگر اینکه سزگین از پدیده حلقه مشترک در بررسی مجموعه اسانید روایات یک اثر روایی و به منظور بازایی منابع آن بهره می‌برد؛ درحالی که شاخت از پدیده حلقه مشترک در بررسی تحریرهای مختلف یک دسته روایت و به منظور تاریخ‌گذاری آن استفاده می‌کند. چنانکه آشکار است، در این مقاله تعریف سزگین مدنظر است.

کارکرد حلقه‌های مشترک صاحب تألیف؛ ۵. اطمینان از انتساب و عنوان کتاب؛ ۶. مقابله متون؛ ۷. تطبیق طرق با سند روایات؛ ۸. بررسی موضوعی - آماری و ۹. بررسی شواهد فرعی.

نویسندگان تحقیق پیش رو، با الهام از الگوی یادشده، حلقه‌های مشترک در دسته‌ای از اسانید پرتکرار الکافی؛ یعنی محمد بن یحیی از احمد بن محمد بن عیسی اشعری از حسن بن محبوب از علی بن رثاب از زیاد ابوعبیده الحذاء، را مشخص کرده و با تحلیل کارکرد آنها درصدد پاسخ به این پرسش‌ها هستند: الف) کاستی و نقصان الگوی یادشده در بازیابی منابع متون حدیثی و نحوه تصحیح آن به چه صورت است؟ ب) با عنایت به سند یادشده، کلینی در تدوین الکافی از چه منابعی بهره جسته است؟ پ) نقش هریک از حلقه‌های مشترک یادشده به عنوان منبع، منبعِ منبع و راوی چیست و طریق تشخیص آن چگونه است؟

۲. تعیین حلقه‌های مشترک از طریق استخراج و دسته‌بندی اسانید

در ابتدا، اولین طبقه مشایخ کلینی به دقت بررسی می‌شوند. از میان این اشخاص، آنانی که روایات خود را از مشایخ متعدد (بیش از دو نفر) دریافت کرده‌اند، به عنوان طبقه اول حلقه‌های مشترک مشخص می‌شوند. پرتکرارترین حلقه‌های مشترک این طبقه، علی بن ابراهیم بن هاشم، محمد بن یحیی العطار قمی و عده کلینی هستند. در این تحقیق از میان مشایخ مستقیم شیخ کلینی، محمد بن یحیی انتخاب شده است. به منظور شناسایی طبقه دوم حلقه‌های مشترک به سراغ مشایخ محمد بن یحیی رفته و با معیار تعدد مشایخ، حلقه‌های مشترک را مشخص می‌کنیم. برجسته‌ترین حلقه‌های مشترک طبقه دوم بر اساس بیشترین میزان فراوانی، احمد بن محمد بن عیسی و محمد بن حسین بن ابی الخطاب هستند. از آنجایی که اکثریت قریب به اتفاق روایات محمد بن یحیی، از احمد بن محمد بن عیسی نقل شده است - ۳۵۶۰ روایت از ۴۸۴۲ یعنی حدود ۷۴ درصد - تحقیق خود را به احمد بن محمد بن عیسی محدود کرده‌ایم. احمد بن محمد بن عیسی این روایات را از ۱۶۲ نفر از مشایخ خود نقل کرده است. بر اساس فراوانی، حسن بن محبوب برجسته‌ترین حلقه مشترک طبقه سوم است. در میان مشایخ حسن بن محبوب، بیشترین روایات از علی بن رثاب کوفی نقل شده است. از ۱۱۸ روایتی که با سند محمد بن یحیی از احمد بن محمد بن عیسی از حسن بن محبوب به علی بن رثاب می‌رسد، ابن رثاب ۲۶ روایت را از زیاد ابوعبیده الحذاء و باقی را از افراد دیگر نقل کرده است. این تعداد افراد از مشایخ، برای قبول نقش حلقه مشترک درباره علی بن رثاب کفایت می‌کند. علی بن رثاب آخرین حلقه مشترک در مجموعه اسانید موردنظر است. از آنجایی که ابوعبیده الحذاء از اولین طبقه راویان محسوب می‌شود، می‌تواند بی‌آنکه حلقه مشترک باشد، منبع باشد. تمامی حلقه‌های مشترک این دسته از روایات، صاحب تألیف هستند. در ادامه و بر اساس طبقات راویان، به چگونگی ارتباط موضوعی آثار ایشان با بخش‌های مختلف کتاب کافی پرداخته و احتمال منبع بودن، منبعِ منبع بودن و یا راوی بودن آنها برای کلینی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۳. محمد بن یحیی عطار قمی

برای وی دو کتاب با عنوان «مقتل الحسین ع» و «النوادر» ذکر شده است (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۳۵۳). در کتب فهراس، طریقی که نمایانگر دسترسی کلینی به آثار محمد بن یحیی باشد، ذکر نشده است؛ اما شیخ طوسی در «مشیخه» تهذیب الاحکام، سه طریق از چهار طریق خود به روایات محمد بن یحیی را به واسطه محمد بن یعقوب کلینی بیان داشته است (طوسی، ۱۴۰۷، ج ۱۰، ص ۳۲). در روایاتی از کافی کلینی، عبارت «حدثني محمد بن يحيى» دیده می‌شود که نمایانگر سماع کلینی از محمد بن یحیی و رابطه شاگرد

و استادی میان این دو است (نک: کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۱۰ و ج ۳، ص ۲۶۴ و ج ۶، ص ۲۰۲ و ج ۷، ص ۱۷۶ و ج ۸، ص ۷۲). نجاشی او را «ثقه»، «شیخ اصحابنا فی زمانه»، «عین» و «کثیر الحديث» نامیده و طوسی او را «کثیر الروایة» دانسته که کلینی بسیار از او نقل روایت کرده است (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۳۵۳؛ طوسی، ۱۳۷۳، ص ۴۳۹). شواهد و قرائن یادشده و حضور محمد بن یحیی و کلینی در حوزه‌های حدیثی قم و ری، احتمال بهره‌مندی مستقیم کلینی از آثار محمد بن یحیی را افزایش می‌دهد که در ادامه و به تفکیک مورد واریسی قرار می‌گیرد.

الف. در سند ۲۲ روایت از کافی که مرتبط با شهادت امام حسین (ع) است، ۱۵ روایت با نام محمد بن یحیی آغاز می‌گردد. از جمله این روایات، روایتی ذیل «باب ان الائمة يعلمون متی یموتون و انهم لا یموتون الا باختيار منهم» درباره مخیر ساختن امام حسین (ع) از جانب خداوند میان پیروزی بر کوفیان و ملاقات خداوند در روز عاشورا وجود دارد (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۲۶۰). در روایتی ذیل «باب الاشارة و النص علی بن علی بن الحسین»، سخن از وصیت امام حسین (ع) به هنگام شهادت در روز عاشورا درباره امامت علی بن الحسین (ع) به میان آمده است (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۳۰۳). در موضعی دیگر، ذیل «باب مولد الحسین بن علی»، در ضمن روایاتی از حزن و اندوه فاطمه زهرا (س) به هنگام حمل فرزندش حسین (ع) و خبر جبرئیل از قتل او در کربلا سخن گفته شده است (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۴۶۳؛ برای مشاهده نمونه‌های بیشتر نک: کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، صص ۲۸۱، ۲۹۰، ۳۰۴، ۳۴۸، ۳۶۸، ۴۶۵، ۴۶۶ و ج ۲، ص ۱۹ و ج ۸، صص ۱۶۷، ۱۸۰، ۲۳۴، ۳۳۰). با این اوصاف، احتمال منبع بودن کتاب مقتل الحسین (ع) برای کلینی وجود دارد. یکی از اقداماتی که به منظور تکمیل روش یادشده در بازایی منابع آثار روایی باید لحاظ گردد، عنایت به نسبت آثار هر طبقه از روایان با آثار مشایخ ایشان است. امری که موجب می‌شود، چگونگی ارتباط آثار مشایخ آن راوی با اثر وی و نیز، احتمال منبع بودن آثار مشایخ ایشان مدنظر واقع گردد. به عنوان نمونه، در میان مشایخ محمد بن یحیی، نام سلمة بن الخطاب دیده می‌شود که برای وی کتابی با عنوان «مولد الحسین (ع) و مقتله» ذکر شده است (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۱۸۷). بر این اساس، می‌توان این احتمال را داد که در موضوع یادشده، کتاب سلمة بن الخطاب منبع کلینی بوده باشد و محمد بن یحیی صرفاً راوی کتاب او برای کلینی باشد؛ به خصوص اینکه نجاشی در طریق خود به آثار سلمة بن الخطاب از محمد بن یحیی نام می‌برد (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۱۸۷) یا اینکه کتاب سلمة بن الخطاب منبع برای محمد بن یحیی و بالتبع، منبع منبع برای کلینی بوده باشد. بدیهی است، این احتمالات باید با دقت در سند روایات مواضع مربوطه ارزیابی گردد که این امر خود می‌تواند در تحقیقی مستقل صورت پذیرد.

ب. آقابزرگ طهرانی، نوادر را عنوان عامی برای تألیفات چهار قرن نخست هجری دانسته است که در آن، احادیث غیر مشهور گردآمده یا دربردارنده احکام غیر متداول و استثنائی بوده و یا در حکم مستدرکی برای سایر کتب به حساب می‌آمده است (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۸، ج ۲۴، ص ۳۱۵). سبحانی مراد از نوادر را کتاب‌هایی دانسته است که مطالب آن دارای موضوع معین نیست یا روایاتی که شهرت تحقق یافته‌ای برای آنها وجود ندارد؛ خواه این روایات از یک امام معصوم (ع) صادر شده باشد و خواه از چند امام. نیز ممکن است، مقصود از نوادر کتابی باشد که موضوع آن واحد و در عین حال، مضمون روایات آن گوناگون باشد؛ به گونه‌ای که امکان تبویب آن وجود نداشته باشد (سبحانی، ۱۴۲۳، ص ۴۷۸).

برخی از محققان با بررسی نوادر کتب اربعه به چهارده مصداق برای تبیین این اصطلاح رسیده‌اند. مصادیقی از قبیل زیادات و مستدرک، احادیث متفرق غیر مبوّب، اخبار شاذ و غیر مشهور، احادیث کمیاب و کمتر روایت شده، احادیث غیر موجود در اصول اربعمائه و احادیث منقطع السند یا مرسل (گلزار، طباطبایی و جلالی، ۱۳۹۷، ص ۲۲). در نهایت باید گفت، واژه «نوادر» مشترک لفظی بوده و معانی متعددی دارد و نمی‌توان به‌طور قطع، ترجیح یک معنای خاص را برای آن مشخص نمود. البته، آثار متعددی وجود دارد که اضافه شدن واژه نوادر به واژه دیگری در عنوان آنها، تا حدی از ابهام موضوعی آنها را می‌کاهد، از قبیل «نوادر الفضائل» و

الف. سند ۳۷ روایت از ۲۱۵ روایت کتاب «التوحید» کافی با اسامی محمد بن یحیی عن احمد بن محمد بن عیسی آغاز می‌گردد؛ اما غیر از روایات یادشده، روایاتی دیگری نیز در این بخش وجود دارد که نام احمد بن محمد بن عیسی در سند آنها دیده می‌شود. در این قسمت، مطلب دیگری در راستای تعمیق گام‌های نه‌گانه ارائه‌شده در مقاله حدادی و دیگران ارائه می‌شود که عنایت به آن، برای بازیابی منابع یک اثر حدیثی بسیار حائز اهمیت است. اگرچه روش ایشان بر پایه تحلیل کارکرد حلقه مشترک و توجه به مشایخ متعدد راوی بنا نهاده شده است؛ اما لازم و ضروری است که به هنگام بررسی و تطبیق موضوع روایات هر طبقه از راویان با موضوع باب‌ها و بخش‌های مختلف اثر روایی موردنظر، به شاگردانی که به نقل تعداد قابل توجهی روایت از وی پرداخته‌اند نیز، توجه شود. به بیان دیگر، علاوه بر توجه به انشعابات قسمت متقدم سند و مشایخ راوی، عنایت به انشعابات قسمت متأخر سند و شاگردان و راویان برجسته وی، باید در دستور کار قرار گیرد. در صورتی که شاگردان دیگری غیر از شاگرد ذکرشده برای راوی طبقه منظور در شاخه موردنظر وجود داشتند که به نقل تعداد قابل توجهی روایت از وی پرداخته باشند، موضوع روایات و آثار و تصنیفات ایشان نیز، باید مطمح نظر واقع گردد. ضرورت لحاظ کردن این گام جدید در سلسله سند موردنظر این تحقیق، به خصوص، در طبقه دوم و سوم؛ یعنی احمد بن محمد بن عیسی اشعری و حسن بن محبوب نمایان می‌گردد.

علاوه بر محمد بن یحیی که در حدود ۷۵ درصد روایات احمد بن محمد بن عیسی در کافی از وی نقل شده است، در حدود ۲۴ درصد روایات دیگر احمد، از طریق «عدة من اصحابنا» نقل گردیده است که مراد از آن پنج شخص با نام‌های محمد بن یحیی العطار، علی بن موسی کمیزانی، داود بن کوره قمی، احمد بن ادریس و علی بن ابراهیم قمی هستند (علامه حلی، ۱۴۱۱، ص ۲۷۱). اگرچه راویان دیگری نیز وجود دارند که به نقل روایت از احمد بن محمد بن عیسی پرداخته‌اند؛ اما عمده توجه معطوف به راویانی است که تعداد کثیری از روایات، از طریق ایشان نقل شده و از راویانی که به نقل تعداد انگشت‌شماری از روایات پرداخته‌اند، می‌توان چشم‌پوشی کرد. در کتاب «التوحید» کافی، علاوه بر ۳۷ روایت یادشده، ۸ روایت از طریق عده کلینی از احمد بن محمد بن عیسی اشعری نقل شده است که این امر، احتمال منبع بودن کتاب «التوحید» وی برای کلینی را بیش از پیش تقویت می‌کند. البته باید توجه داشت، در میان افراد یادشده، تنها برای علی بن ابراهیم کتابی با عنوان «التوحید و الشرک» در کتب فهرس و تراجم ذکر شده است که احتمال منبع بودن این اثر برای کلینی نیز وجود دارد و نیز این احتمال وجود دارد که در این زمینه، کتاب علی بن ابراهیم منبع و کتاب اشعری منبع منبع بوده باشد.

ب. بر اساس آیات قرآن (بقره: ۲/۲۵۳؛ اسراء: ۱۷/۵۵)، در بین انبیاء الهی، اختلاف مقام و تفاضل در درجات هست؛ در عین اینکه همه آنان در اصل فضل رسالت، مشترک بوده و در مجمع کمالات که همان توحید باشد سهیم هستند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۴۷۰). در سند ۲۱ روایت از کافی که مرتبط با فضیلت و برتری پیامبر اکرم (ص) است، ۵ روایت از محمد بن یحیی و ۶ روایت از طریق عده کلینی از احمد بن محمد بن عیسی در ابواب «طبقات الانبیاء و الرسل و الائمة»، «باب عرض الاعمال علی النبی و الائمة» و «باب مولد النبی و وفاته» نقل شده است (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، صص ۱۷۴-۱۷۶ و ۲۱۹-۲۲۰ و ۴۴۰-۴۵۲). چنانکه پیداست، در سند نیمی از این روایات، نام احمد دیده می‌شود که این امر احتمال منبع بودن کتاب فضل النبی (ص) را برای کلینی می‌دهد. همچنین باید توجه داشت، در میان مشایخ احمد، نام حسن بن علی بن فضال به چشم می‌آید که برای وی کتابی با عنوان «الانبیاء» بیان گردیده است (طوسی، ۱۴۲۰، ص ۱۲۳). از این رو، احتمال می‌رود که کتاب حسن بن علی بن فضال منبع کلینی در این زمینه بوده باشد یا اینکه کتاب اشعری منبع و کتاب حسن بن علی منبع منبع بوده باشد.

پ. اگرچه کلینی روایات مرتبط با موضوع متعه را در بخش‌های مختلفی همچون کتاب النکاح، کتاب الطلاق و کتاب الحیض آورده؛ اما به‌طور خاص و مشخص، ذیل کتاب النکاح در بابی تحت عنوان «ابواب المتعة»، روایات مرتبط با این موضوع را نقل کرده

است. از مجموع ۶۴ روایت این بخش، سند ۲۲ روایت؛ یعنی حدود ۳۴ درصد از مجموع روایات، با اسامی محمد بن یحیی عن احمد بن محمد بن عیسی و سند ۲ روایت با عبارت «عدة من اصحابنا» از احمد بن محمد بن عیسی آغاز می‌گردد. با این اوصاف، احتمال منبع بودن کتاب «المتعة» برای کلینی زیاد است. از میان مشایخ احمد، محمد بن ابی عمیر دارای کتاب «المتعة» بوده است (طوسی، ۱۴۲۰، ص ۴۰۴) که در روایات مرتبط با این موضوع، باید مورد عنایت قرار گیرد و احتمال منبع بودن یا منبع منبع بودن آن وجود دارد.

ث. از میان آثار حلقه‌های مشترک این دسته از روایات، تنها «النوادر» اشعری موجود است. نتیجه بررسی و مقایسه روایات کافی کلینی و نوادر اشعری در تحقیقی، حاکی از آن است که حدود ۲۰۰ روایت از مجموع ۴۵۶ روایت از کتاب النوادر احمد بن محمد بن عیسی اشعری در کتاب کافی کلینی وجود دارد. در بین این تعداد، گونه‌های مختلفی از مشابهت بین روایات دو کتاب از قبیل مشابهت در مجموع سند و متن، تشابه در انتهای سند و کل متن و مشابهت در متن، با وجود تفاوت در مجموع سند به چشم می‌آید که واکاوی آنها منبع بودن نوادر اشعری برای شیخ کلینی در تدوین کافی را نشان می‌دهد. آنچه درون‌مایه اصلی روایات النوادر اشعری را تشکیل می‌دهد، روایات فقهی است که عمدتاً در بخش‌های صوم، نکاح، حدود و دیات آمده است (قاسم‌پور و علی اکبریان، ۱۳۹۶، صص ۹-۳۳).

ث. در کافی کلینی، کتاب یا باب مستقل و مجزایی به ناسخ و منسوخ اختصاص داده نشده است و روایات مرتبط با این موضوع، در بخش‌های سه‌گانه اصول، فروع و روضه پراکنده شده است. تنها در سند یکی از این روایات، نام احمد دیده می‌شود. از آنجا که در این روایت، عیسی بن عبدالله به طرح سؤالی از امام صادق (ع) پرداخته (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۸۳) و شیخ طوسی او را دارای مسائل دانسته است (طوسی، ۱۴۲۰، ص ۳۳۱)، می‌توان حدس زد که او منبع این روایت باشد. از سوی دیگر، باید توجه داشت که در سند اکثر قریب به اتفاق روایات مرتبط با مسئله ناسخ و منسوخ، نام علی بن ابراهیم به چشم می‌آید. روایاتی ذیل ابواب «النهی عن القول بغیر علم» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۴۳)، «اختلاف الحديث» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۶۲)، «ان الراسخين هم الائمة» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۲۱۳)، «دخول الصوفية على ابي عبدالله» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۶۶)، «النكاح الذمّية» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۳۵۸) و «حديث نوح يوم القيامة» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۸، ص ۲۷۰). از آنجایی که علی بن ابراهیم دارای کتاب «الناسخ و المنسوخ» بوده است (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۲۶۰؛ طوسی، ۱۴۲۰، ص ۲۶۶)، می‌توان این احتمال قوی را داد که منبع کلینی در این زمینه، کتاب علی بن ابراهیم است و نه کتاب احمد بن محمد. البته، سایر احتمالات نیز منتفی نیست. به عنوان مثال، هرچند این روایات به نوعی با موضوع ناسخ و منسوخ در ارتباط هستند؛ اما با موضوعات دیگر نیز در ارتباط می‌باشند. بنابراین ممکن است، کلینی از دیگر کتب و تصنیفات اساتید خود در این روایات بهره برده باشد.

۵. حسن بن محبوب

آثاری را از حسن بن محبوب برشمرده‌اند؛ کتاب المشیخه، الحدود، الديات، الفرائض، النكاح، الطلاق، النوادر، التفسير، العتق و کتاب المراح (طوسی، ۱۴۲۰، ص ۱۲۲). در میان طرق صاحبان فهارس به آثار حسن بن محبوب، نام احمد بن محمد بن عیسی دیده می‌شود (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۱۴۰؛ طوسی، ۱۴۲۰، ص ۱۲۲). همچنین، شیخ طوسی در مشیخه تهذیب، در طریق خود به کتاب‌ها و تصانیف حسن بن محبوب از احمد بن محمد بن عیسی یاد می‌کند (طوسی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۵۶). شیخ او را «ثقه»،

«جلیل القدر» و از «ارکان اربعه» در عصر و زمان خود معرفی کرده که دارای کتب و تصانیف فراوان است (طوسی، ۱۴۲۰، ص ۱۲۲). کشی او را در زمره اصحاب اجماع برشمرده است که طایفه شیعه بر صحت روایات، علم و فقاہت ایشان اتفاق نظر دارند (کشی، ۱۴۰۹، ص ۵۵۶). بیان طرق متعدد نجاشی و طوسی در دسترسی به آثار حسن بن محبوب و نقل آثار وی توسط جماعتی بسیار، خود نمایانگر اعتبار و شهرت آثار اوست (طوسی، ۱۴۲۰، ص ۱۲۲؛ نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۱۴۰؛ طوسی، ۱۴۰۷، ج ۱، صص ۵۲ و ۵۶). این میزان از اعتبار، انگیزه بهره‌مندی کلینی از آثار حسن بن محبوب را فزونی می‌بخشد. علاوه بر این، همانگونه که پیش‌تر بیان شد، محمد بن یحیی و احمد بن محمد بن عیسی در طریق آثار حسن بن محبوب قرار دارند که این امر، احتمال دسترسی کلینی به آثار حسن بن محبوب را افزایش می‌دهد که در ادامه، به تفکیک مورد بررسی قرار می‌گیرد.

الف. از مجموع ۴۴۸ روایت کتاب «الحدود» کافی، ۱۵۰ روایت از محمد بن یحیی، ۱۲۴ روایت از محمد بن یحیی از احمد بن محمد بن عیسی و ۶۰ روایت از محمد بن یحیی از احمد بن محمد بن عیسی از حسن بن محبوب است. با توجه به این تعداد روایات، احتمال منبع‌بودن کتاب «الحدود» حسن بن محبوب برای کافی کلینی وجود دارد. از آنجایی که در کتب فهارس و تراجم برای محمد بن یحیی و احمد بن محمد کتاب مستقلی درباره حدود نام برده نشده است، این احتمال تقویت می‌شود. علاوه بر احمد بن محمد بن عیسی که حدود ۵۰ درصد روایات حسن بن محبوب در کافی از وی نقل شده است، افرادی چون سهل بن زیاد آدمی و ابراهیم بن هاشم وجود دارند که به ترتیب حدود ۲۲ و ۲۱ درصد از مجموع روایات حسن بن محبوب در کافی از طریق ایشان نقل گشته است. اگرچه راویان دیگری نیز وجود دارند که به نقل روایت از حسن بن محبوب پرداخته‌اند؛ اما عمده توجه، معطوف به راویانی است که تعداد کثیری از روایات از طریق ایشان نقل شده است و از راویانی که به نقل تعداد انگشت‌شماری از روایات پرداخته‌اند، می‌توان چشم‌پوشی کرد.

در کتاب «الحدود» کافی، ۴۷ روایت از طریق ابراهیم بن هاشم از حسن بن محبوب نقل شده است که در تمامی موارد، علی بن ابراهیم شروع‌کننده سلسله سند است. همچنین، ۱۷ روایت از طریق سهل بن زیاد آدمی از حسن بن محبوب نقل گشته است که تقریباً در تمامی موارد، سلسله راویان سند با عبارت «عده من اصحابنا» آغاز شده است که مراد از آن چهار شخص با نام‌های علی بن محمد بن علان، محمد بن ابی عبدالله، محمد بن عقیل الکلینی و محمد بن الحسن صفار هستند (علامه حلی، ۱۴۱۱، ص ۲۷۲). این تعداد روایت، علاوه بر ۶۰ روایتی که از طریق محمد بن یحیی از احمد بن محمد بن عیسی از حسن بن محبوب نقل شده است، بیش از پیش، احتمال منبع‌بودن کتاب «الحدود» حسن بن محبوب برای کلینی را تقویت می‌کند. از آنجایی که در کتب فهارس و تراجم و از میان افراد یادشده، تنها برای محمد بن الحسن صفار کتابی با عنوان «الحدود» ذکر شده است و با عنایت به اینکه بیشتر روایات سهل بن زیاد، از طریق علی بن محمد بن علان نقل شده و تعداد روایات ابن علان در کافی، بسیار بیشتر از محمد بن الحسن صفار است و با توجه به اینکه برای علی بن محمد بن علان، تنها کتابی با عنوان «اخبار القانم» ذکر شده است، احتمال منبع‌بودن کتاب «الحدود» حسن بن محبوب فزونی بیشتری می‌یابد.

ب. از مجموع ۳۶۹ روایت کتاب «الدیات» کافی، ۱۲۸ روایت از محمد بن یحیی، ۱۱۷ روایت از محمد بن یحیی از احمد بن محمد بن عیسی و ۶۴ روایت از محمد بن یحیی از احمد بن محمد بن عیسی از حسن بن محبوب است. با عنایت به تعداد فراوان این روایات، احتمال منبع‌بودن کتاب «الدیات» ابن محبوب برای کلینی وجود دارد. همچنین، واری ترتیب نام‌های علی بن ابراهیم عن ابراهیم بن هاشم و عده من اصحابنا عن سهل بن زیاد آدمی در سلسله اسانید این بخش نمایانگر این است که در ۶۸ روایت، سند علی بن ابراهیم عن ابراهیم بن هاشم عن حسن بن محبوب و در ۱۶ روایت، سند عده من اصحابنا عن سهل بن زیاد عن حسن بن محبوب تکرار شده است. تکرار فراوان نام حسن بن محبوب در این سه شاخه سندی پرتکرار کافی در روایات کتاب «الدیات»، احتمال

منبع بودن کتاب «الدیات» وی برای کلینی را فزونی می‌بخشد. همچنین باید توجه داشت، در میان مشایخ حسن بن محبوب، نام علی بن رئاب به چشم می‌آید که برای وی کتابی با عنوان «الدیات» بیان گردیده است (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۲۵۰) و احتمال منبع بودن یا منبعِ منبع بودن آن برای کلینی وجود دارد.

پ. از مجموع ۹۹۰ روایت کتاب «النکاح» کافی، ۳۶۸ روایت از محمد بن یحیی، ۲۹۰ روایت از محمد بن یحیی از احمد بن محمد بن عیسی و ۹۷ روایت از محمد بن یحیی از احمد بن محمد بن عیسی از حسن بن محبوب است. از مجموع ۴۹۹ روایت کتاب «الطلاق» کافی، ۱۶۴ روایت از محمد بن یحیی، ۱۵۳ روایت از محمد بن یحیی از احمد بن محمد بن عیسی و ۴۴ روایت از محمد بن یحیی از احمد بن محمد بن عیسی از حسن بن محبوب است. با توجه به تعداد روایات یادشده و با عنایت به اینکه برای افراد دیگر موجود در این سلسله سند، کتابی مستقل درخصوص موضوع نکاح و طلاق ذکر نشده است، احتمال منبع بودن دو اثر کتاب «النکاح» و کتاب «الطلاق» از حسن بن محبوب برای کلینی وجود دارد. همچنین، در کتاب «النکاح» کافی، ۲۱ روایت و در کتاب «الطلاق»، ۲۵ روایت از طریق علی بن ابراهیم از پدرش از حسن بن محبوب و نیز، ۲۶ روایت در کتاب «النکاح» و ۹ روایت در کتاب «الطلاق» کافی از طریق عده کلینی از سهل بن زیاد آدمی از حسن بن محبوب نقل گشته است. این تعداد روایت، علاوه بر تعداد روایاتی که از طریق محمد بن یحیی از احمد بن محمد بن عیسی از حسن بن محبوب نقل شده است، بیش از پیش احتمال منبع بودن کتاب «النکاح» و کتاب «الطلاق» حسن بن محبوب برای کلینی را تقویت می‌کند. با توجه به تعداد روایات یادشده و با عنایت به اینکه برای افراد دیگر موجود در سلسله سندهای یادشده، به جز محمد بن الحسن صفار، کتابی مستقل درخصوص موضوع نکاح و طلاق ذکر نشده است که البته، تعداد روایات سلسله سندی که وی در آن قرار دارد، به نسبت دو سلسله سند دیگر ناچیز است، احتمال منبع بودن این دو اثر از حسن بن محبوب برای کلینی وجود دارد.

ت. از مجموع ۱۱۴ روایت ذیل کتاب «العق و التدبیر و الکتابه» کافی، ۵۹ روایت از محمد بن یحیی، ۴۹ روایت از محمد بن یحیی از احمد بن محمد بن عیسی و ۱۷ روایت از محمد بن یحیی از احمد بن محمد بن عیسی از حسن بن محبوب است. با توجه به این حجم از روایات و با عنایت به اینکه برای هیچ‌یک از افراد حاضر در این سلسله سند، کتابی مستقل درباره موضوع العق و کتب فهارس و تراجم دیده نمی‌شود، احتمال منبع بودن کتاب «العق» حسن بن محبوب برای کلینی وجود دارد. همچنین، با واکاوی سند پرتکرار دیگر کافی که با نام علی بن ابراهیم از ابراهیم بن هاشم آغاز می‌گردد، می‌توان دریافت که ۱۰ روایت این بخش، با سند علی بن ابراهیم از پدرش از حسن بن محبوب شروع می‌گردد. در این سلسله سند نیز، برای علی و ابراهیم کتابی مستقل در این زمینه بیان نشده است (نک: نجاشی، ۱۳۶۵، صص ۱۶ و ۲۶۰؛ طوسی، ۱۴۲۰، صص ۱۱ و ۲۶۶). کثرت تکرار نام حسن بن محبوب در روایات این بخش، آن هم در زنجیره پرتکرارترین سندهای کافی، احتمال منبع بودن کتاب «العق» او را برای کلینی افزایش می‌دهد.

ث. طبرسی در «إعلام الوری»، کتاب «المشیخه» ابن محبوب را در اصول شیعه، مشهورتر از کتاب المزنی و امثال آن پیش از زمان غیبت دانسته است (طبرسی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۲۵۸). این کتاب که شرح مشایخ حدیثی و روایات آنان بوده است، از کهن‌ترین تألیفات در علم فقه و رجال در میان شیعه بوده است (فضلی، ۱۴۱۴، ص ۳۱). شیخ طوسی در تهذیب ذیل باب «حکم الجنابة و صفة الطهارة» و باب «المشركین یأسرون اولاد المسلمین و ممالیکهم»، با تصریح به عنوان کتاب «المشیخه» حسن بن محبوب به نقل از آن پرداخته است (طوسی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۱۲۱ و ج ۶، ص ۱۶۰). سید بن طاووس ذیل فصل «إخبار النبی الامام علی انه یقاتل الفئة الباغية و الناکثة و المارقة»، روایاتی را از جزء اول «المشیخه» حسن بن محبوب نقل کرده است (ابن طاووس، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۳۵۱).

شیخ حرّعاملی در بیان شرح حال شهید ثانی، به کتاب وی که منتخبی بالغ بر هزار حدیث از مشیخه ابن محبوب است، اشاره می‌کند (حرعاملی، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۸۷). ابن ادریس حلی در بخش مستطرفات کتاب «السرائر» به بیان ۴۴ روایت از مشیخه حسن بن محبوب پرداخته است (ابن ادریس، ۱۴۱۰، ج ۳، صص ۵۸۹-۶۰۰).

تطبیق روایات یادشده با روایات کافی کلینی، حاکی از این است که تعداد ۱۸ روایت از مجموع این روایات، در کافی کلینی آورده شده است که در سند ۱۴ روایت آن، محمد بن یحیی از احمد بن محمد بن عیسی از حسن بن محبوب نقل روایت کرده است. با این اوصاف، می‌توان این احتمال را داد که مشیخه حسن بن محبوب منبع کلینی بوده باشد. همچنین، در سند ۳ روایت، اسامی علی بن ابراهیم از ابراهیم بن هاشم از حسن بن محبوب دیده می‌شود. بر اساس آنچه تاکنون درباره آثار حسن بن محبوب تبیین شد، می‌توان این احتمال جدی را مطرح کرد که کلینی از آثار حسن بن محبوب بهره برده باشد با این توضیح که در مواردی که طریق علی بن ابراهیم از ابراهیم بن هاشم را ذکر می‌کند، بیشتر به واسطه آثار علی بن ابراهیم از تألیفات حسن بن محبوب بهره جسته است. به بیان دیگر، در این موارد، آثار حسن بن محبوب منبع برای کلینی است؛ اما در مواردی که از طریق محمد بن یحیی از احمد بن محمد بن عیسی از آثار حسن بن محبوب به اخذ روایت اقدام نموده است، بیشتر از روایات محمد بن یحیی و احمد بن محمد بن عیسی بهره جسته است و نه از تألیفات آنان. به سخن دیگر، در این موارد، آثار حسن بن محبوب منبع کلینی بوده و محمد و احمد راویان این آثار برای کلینی بوده‌اند. در واقع، نقش برجسته محمد بن یحیی و احمد بن محمد بن عیسی روایت کردن از کتب و تصانیف اساتید خویش و نقش پررنگ علی بن ابراهیم منبع و منبع منبع بودن آثارش برای کلینی است.

قرینه تأییدکننده این احتمال، طریقی است که نجاشی و طوسی به آثار حسن بن محبوب بیان داشته‌اند. در طرق متعدد برای آثار ابن محبوب، نام احمد بن محمد بن عیسی به‌طور برجسته‌ای دیده می‌شود. نیز، در طریق دسترسی به آثار احمد، نام محمد بن یحیی العطار به چشم می‌آید. این در حالی است که در طریق نجاشی و طوسی به آثار ابن محبوب در فهرس، علی بن ابراهیم و پدرش حضور ندارند. اگرچه طوسی در مشیخه تهذیب در سه طریق از هشت طریق خود، به حسن بن محبوب از علی و پدرش نام می‌برد؛ اما توجه به تفاوت در تعبیر وی، در طریق او به ابن محبوب جالب توجه است. شیخ طریق خود به آثار حسن بن محبوب را در قالب دو عبارت بیان می‌دارد. در موضع نخست، با تعبیر «و من جمله ما ذکرته عن الحسن بن محبوب ما رویته بهذه الاسانید عن [محمد بن یعقوب کلینی] عن علی بن ابراهیم عن ابراهیم بن هاشم عن الحسن بن محبوب» و در موضع دیگر، با تعبیر «و ما ذکرته عن الحسن بن محبوب ما اخذته من کتبه و مصنفاته فقد اخبرنی بها احمد بن عبدون عن علی بن محمد بن الزبیر القرشی عن احمد بن الحسن بن عبدالمملک الازدی عن الحسن بن محبوب و أخبرنی به أيضاً ابوالحسن بن ابی جید عن محمد بن الحسن بن الولید عن محمد بن الحسن الصفار عن احمد بن محمد بن عیسی ...» که در ادامه هم نامی از علی بن ابراهیم و پدرش نمی‌آورد (طوسی، ۱۴۰۷، ج ۱۰، صص ۵۲ و ۵۶). این تفاوت عبارات، حاکی از این است که شیخ طوسی تمام روایات حسن بن محبوب را که در تهذیب نقل شده، مستقیماً از کتاب‌ها و مصنفات او اخذ نکرده است، بلکه بخشی از روایات را به واسطه کتاب کافی نقل کرده است (شبیری، ۱۳۹۴، ص ۴۵۸). به بیان دیگر، طریق علی بن ابراهیم از پدرش، طریق کلینی به آثار حسن بن محبوب است و نه طریق شیخ طوسی. این امر می‌تواند به دلیل آن باشد که احمد بن محمد بن عیسی راوی شاخص آثار حسن بن محبوب بوده و نه ابراهیم بن هاشم و شیخ از طریق مشهور و معمول روایت آثار ابن محبوب، یعنی احمد بن محمد بن عیسی بهره جسته است. همچنین، از آنجایی که در طرق یادشده، اسمی از سهل بن زیاد به میان نیامده است، می‌توان بیان داشت که دسترسی کلینی به آثار حسن بن محبوب از طریق وی چندان مطرح نمی‌باشد. جالب توجه اینکه از میان افراد عده‌ای که از کلینی از طریق آنها از سهل به نقل روایت پرداخته است، تنها نام محمد بن الحسن صفار در طرق یادشده به چشم می‌آید که وی نیز نه از طریق سهل بن زیاد، بلکه از طریق احمد بن

محمد بن عیسی به نقل آثار حسن بن محبوب پرداخته است که این امر، بیش از پیش اهمیت احمد بن محمد بن عیسی در روایت آثار حسن بن محبوب را نشان می‌دهد.

ج. موضوع کتاب «الفرائض» با توجه به قرائن و شواهد درباره مسائل مرتبط با ارث و میراث است. کلینی در قالب ۳ روایت از کتاب «الموارث»، از کتابی با عنوان «صحیفه الفرائض» سخن می‌گوید که به املائی رسول الله (ص) و خط علی (ع) نوشته شده و در خصوص مسائل و احکام ارث است (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۷، صص ۸۱، ۹۴ و ۹۸). در این روایات، تصریح شده است که امام باقر (ع) برخی از اصحاب خود مانند زراره و محمد بن مسلم را از این صحیفه و مضمون و محتوای آن آگاه نموده است. در قسمت پایانی سند یکی از این روایات، اسامی حسن بن محبوب عن علی بن رثاب عن زراره دیده می‌شود (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۷، ص ۹۴). تنها اثر فقهی خواجه نصیرالدین طوسی با نام «جواهر الفرائض» گزینه دیگری برای پی‌بردن به موضوع کتاب «الفرائض» ابن محبوب است. طوسی در این کتاب، به تبیین و تشریح قواعد و اصول لازم برای تعیین سهم الارث پرداخته است. از ۳۱۰ روایت کتاب «الموارث» کلینی، سند ۶۳ روایت با طریق محمد بن یحیی عن احمد بن محمد بن عیسی عن حسن بن محبوب آغاز می‌شود. همچنین، از ۲۴۰ روایت کتاب «الوصایا» کلینی، سند ۱۸ روایت به همین ترتیب شروع می‌گردد. محتوای برخی از این روایات درباره وصیت پیرامون ارث و میراث است (نک: کلینی، ۱۴۰۷، ج ۷، صص ۲۲، ۳۵ و ۴۲). همچنین، از ۳۱۰ روایت کتاب «الموارث» کلینی، سند ۲۲ روایت با طریق علی بن ابراهیم از ابراهیم بن هاشم از حسن بن محبوب و ۴۸ روایت از طریق عدّه کلینی از سهل بن زیاد آدمی از حسن بن محبوب آغاز گشته است. نیز، از ۲۴۰ روایت کتاب «الوصایا» کلینی، سند ۴ روایت به صورت علی بن ابراهیم از ابراهیم بن هاشم از حسن بن محبوب شروع می‌گردد. موضوع تمامی این ۴ روایت درباره وصیت پیرامون ارث و میراث است (نک: کلینی، ۱۴۰۷، ج ۷، صص ۲۹، ۳۵، ۳۹ و ۴۵). با عنایت به توضیحات یادشده، احتمال منبع بودن کتاب الفرائض حسن بن محبوب برای کلینی وجود دارد.

ج. پیش از این، ذیل نام محمد بن یحیی درباره عنوان نوادر و نادر سخن گفته شد. با توجه به مطلق بودن عنوان این کتاب و نبود آگاهی از معیار و ملاک ابن محبوب در چگونگی تدوین و تألیف این کتاب، نمی‌توان اظهار نظر دقیقی درباره منبع بودن آن کرد؛ اما با عنایت به اینکه تعداد انگشت‌شماری روایت در باب‌های نوادر و نادر کافی وجود دارد که در سند آن حسن بن محبوب حضور دارد (برای نمونه، نک: کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۵۶۰ و ج ۷، صص ۶۲، ۲۶۰ و ۲۶۳)، احتمال منبع بودن «النوادر» وی کمتر می‌شود؛ زیرا افراد دیگری چون ابراهیم بن هاشم، ابن ابی عمیر، محمد بن یحیی و احمد بن محمد بن عیسی وجود دارند که صاحب کتاب «النوادر» بوده و در سند اکثر روایات این ابواب، نام آنها دیده می‌شود. از آنجا که سه تن از افراد حاضر در این سلسله سند؛ یعنی محمد بن یحیی، احمد بن محمد و حسن بن محبوب دارای کتاب «النوادر» هستند، می‌توان حدس زد که کلینی از کتاب‌های محمد و احمد در این زمینه بهره زیاد برده و در عوض، از کتاب ابن محبوب استفاده کمتری کرده باشد.

ح. روایات فراوانی در کافی وجود دارد که از جهاتی همچون تفسیر و استشهاد با آیات قرآن در پیوند هستند. با دقتی در سند این روایات، می‌توان دریافت که نام حسن بن محبوب در موارد انگشت‌شماری از آنها وجود دارد (برای نمونه، نک: کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۶۱۱ و ج ۴، ص ۱۸۸). در همین موارد اندک، سند روایت با نام علی بن ابراهیم عن ابراهیم بن هاشم عن حسن بن محبوب شروع می‌شود و نه از طریق سلسله سند محمد بن یحیی عن احمد بن محمد عن حسن بن محبوب. با توجه به کثرت روایاتی که کلینی از علی بن ابراهیم از پدرش به طرق گوناگون در این زمینه نقل می‌کند (برای نمونه، نک: کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۲۸۹ و ج ۲، ص ۳۸۹).

و ج ۸، ص ۳۰۴)، احتمال منبع بودن کتاب «التفسیر» علی بن ابراهیم برای وی بسیار بوده و در مقابل، با عنایت به قلت روایات حسن بن محبوب در این زمینه، احتمال منبع بودن کتاب وی بسیار اندک است. همچنین باید در نظر داشت، در میان مشایخ حسن بن محبوب، نام هشام بن سالم دیده می‌شود که برای وی کتابی با عنوان «التفسیر» بیان گردیده است (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۴۳۴) که احتمال منبع بودن یا منبع منبع بودن آن باید در نظر گرفته شود.

خ. درباره معنای لغوی عنوان کتاب «المراح» باید گفت، ریشه این لفظ (م/ر/ح) بوده و به معنای شدت فرح است؛ به گونه‌ای که از حد تعادل خارج شده و به حالت تکبر و خودپسندی نمایان شود (فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۳، ص ۲۲۵؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۴۶۵) همچنان که در آیه ﴿وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا﴾ (اسراء: ۳۷/۱۷) بدان اشاره شده است؛ اما درباره موضوع احتمالی این کتاب نمی‌توان سخنی بیان داشت؛ زیرا با جستجوی در منابع، مطلبی پیرامون موضوع احتمالی آن یافت نشد. بر این اساس، درباره منبع بودن یا نبودن این کتاب برای کلینی، نمی‌توان اظهار نظر کرد.

۶. علی بن رثاب کوفی

برای ابن رثاب تألیفاتی بیان نموده‌اند: کتاب الوصیة، الامامة، الدیات و اصل (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۲۵۰؛ طوسی، ۱۴۲۰، ص ۲۶۳). در طریقی که صاحبان فهرس به آثار علی بن رثاب کوفی نقل کرده‌اند، اسمی از کلینی، علی بن ابراهیم و ابراهیم بن هاشم دیده نمی‌شود؛ اما نام احمد بن محمد بن عیسی و حسن بن محبوب وجود دارد (طوسی، ۱۴۲۰، ص ۲۶۳). همچنین، ابن بابویه قمی در طریقی خود به علی بن رثاب از احمد بن محمد بن عیسی و حسن بن محبوب نام می‌برد (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۴، ص ۴۷۳). این امر نمایانگر امکان دسترسی کلینی به آثار علی بن رثاب است. وی مؤلف یکی از اصول اربعمائه بوده است و شیخ طوسی از او با صفات «ثقه» و «جلیل القدر» نام می‌برد (طوسی، ۱۴۲۰، ص ۲۶۳). شواهد و قرائن یادشده، احتمال بهره‌مندی کلینی از آثار علی بن رثاب را افزایش می‌دهد که در ادامه و به تفکیک مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. لازم به ذکر است، هرچند روایانی مانند درست بن ابی منصور و محمد بن ابی عمیر وجود دارند که به تعداد انگشت‌شماری از وی به نقل روایت پرداخته‌اند؛ اما تقریباً تمامی روایات او توسط حسن بن محبوب نقل شده است و بنابراین، در این طبقه نیازی به بررسی روایان و شاگردان و انشعابات قسمت متأخر سند نیست.

الف. در سند ۱۰ روایت از کتاب «الوصایا» کافی، نام علی بن رثاب دیده می‌شود و تنها در ۳ روایت ابتدای سند، به صورت محمد بن یحیی عن احمد بن محمد بن عیسی عن حسن بن محبوب عن علی بن رثاب است. به همین دلیل، احتمال منبع بودن کتاب «الوصیة» برای کلینی وجود دارد.

ب. کلینی احادیث مرتبط با مسئله امامت را به‌طور خاص و مشخص ذیل کتاب «الحجة» آورده است. در سند ۱۵ روایت از کتاب «الحجة»، نام علی بن رثاب به چشم می‌آید و در ۸ روایت، سند با اسامی محمد بن یحیی عن احمد بن محمد بن عیسی عن حسن بن محبوب عن علی بن رثاب آغاز می‌گردد (برای نمونه، نک: کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، صص ۲۴۱، ۲۶۱ و ۲۸۱). با این اوصاف، احتمال منبع بودن کتاب «الامامة» برای کلینی وجود دارد. در این بخش نیز، تنها در ۲ روایت، سند با اسامی علی بن ابراهیم عن ابراهیم بن هاشم عن حسن بن محبوب عن علی بن رثاب آغاز می‌گردد (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، صص ۳۶۹ و ۵۳۵). این امر حاکی از این است که کلینی بیشتر روایات خود از حسن بن محبوب از علی بن رثاب را از طریقی روایت محمد بن یحیی از احمد بن محمد بن عیسی اشعری نقل کرده است و نه از طریقی علی بن ابراهیم از پدرش.

پ. از مجموع ۳۶۹ روایت کتاب «الدیات» کافی، در سند ۲۶ روایت، علی بن رثاب حضور دارد که در ۶ روایت سلسله سند محمد بن یحیی عن احمد بن محمد عیسی عن حسن بن محبوب عن علی بن رثاب تکرار شده است (برای نمونه، نک: کلینی، ۱۴۰۷، ج ۷، صص ۳۱۰، ۳۵۱ و ۳۵۷). بنابراین، محتمل است که کتاب «الدیات» برای کلینی منبع بوده باشد؛ یا آنکه این کتاب منبع برای حسن بن محبوب و منبع برای کلینی بوده باشد. پرتکرارترین سند این قسمت با ۱۱ روایت، به صورت عدة من اصحابنا عن سهل بن زیاد عن حسن بن محبوب عن علی بن رثاب آورده شده است (برای نمونه، نک: کلینی، ۱۴۰۷، ج ۷، صص ۳۰۰، ۳۰۵ و ۳۱۰).

ت. دقت در کلام بزرگان نمایانگر این است که اتفاق نظر کاملی در معنای اصطلاحی «اصل» وجود ندارد. با این همه می‌توان وجه مشترکی بین اقوال مختلف پیدا کرد و آن اینکه مراد از اصل، مجموعه‌ای از روایات معصوم (ع) است؛ چه به نقل مستقیم از معصوم (ع) باشد و چه با واسطه راوی دیگری. این مجموعه به صورت مدون و فصل‌بندی شده نبوده و موضوع روایات آن می‌توانسته در زمینه‌های گوناگونی از قبیل احکام، سنن، ادعیه، مواعظ و تفسیر باشد (نک: عاشوری، ۱۳۸۵، صص ۴۸-۶۸). در اهمیت جایگاه این مجموعه‌ها در میان عالمان، همین بس که شیخ بهایی در «مشرق الشمسین» با تقسیم احادیث معتبر به صحیح، حسن و موثق و با اذعان به تفاوت ملاک‌ها و معیارهای صحت حدیث نزد متقدمان و متأخران، یکی از قرائن صحت حدیث نزد علمای متقدم شیعه را وجود آن در چند اصل یا تکرار آن در یک اصل دانسته است. به علاوه، از دیگر شواهد صحت حدیث را وجود آن در یک اصل که صاحب اصل از اصحاب اجماع بوده باشد مانند زراره و محمد بن مسلم و یا عمل به روایات وی معروف و رایج بوده باشد مانند عمار ساباطی برشمرده است (شیخ بهایی، ۱۴۲۹، ص ۲۶۹). در مجموع روایات کافی کلینی، ۳۵۸ روایت وجود دارد که در سند آن نام علی بن رثاب دیده می‌شود. در اکثر قریب به اتفاق این روایات؛ یعنی تعداد ۳۴۲ روایت، حسن بن محبوب، راوی روایت علی بن رثاب است. در سلسله سند ۱۱۸ روایت نیز، ترتیب اسامی محمد بن یحیی عن احمد بن محمد بن عیسی عن حسن بن محبوب عن علی بن رثاب دیده می‌شود. با عنایت به توضیحات یادشده، احتمال منبع بودن اصل علی بن رثاب برای کلینی وجود دارد.

۷. زیاد ابو عبیده الحذاء

نجاشی او را با تعبیری چون «ثقة»، «کان حسن المنزلة عند آل محمد» و «کان زامل اباجعفر الی مکه» توصیف کرده و او را دارای کتابی معرفی کرده که راوی آن علی بن رثاب است (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۱۷۰). از آنجایی که این عنوان مطلق بوده و درباره موضوع آن مطلبی بیان نشده است، درخصوص منبع بودن یا نبودن آن برای کلینی نمی‌توان اظهار نظری داشت و نیز، بررسی راویان دیگر وی، علاوه بر علی بن رثاب کوفی که تعداد قابل توجهی روایت از وی نقل کرده‌اند مانند جمیل بن صالح و ابراهیم ابو ایوب الخزاز در اینجا موضوعیت پیدا نمی‌کند.

نتیجه‌گیری

هرچند بازیابی منابع یک اثر حدیثی بر پایه تحلیل کارکرد حلقه مشترک و توجه به مشایخ متعدد راوی، روشی راهگشاست؛ اما ضروری است که به هنگام بررسی و تطبیق موضوع روایات هر طبقه از راویان با موضوع بخش‌های مختلف اثر روایی موردنظر، به شاگردانی که به نقل تعداد قابل توجهی روایت از وی پرداخته‌اند، نیز توجه شود. به سخن دیگر، علاوه بر توجه به انشعابات قسمت متقدم سند و مشایخ راوی، عنایت به انشعابات قسمت متأخر سند و شاگردان و راویان برجسته وی لازم و ضروری است. همچنین،

بررسی نسبت آثار هر طبقه از روایان با آثار مشایخ ایشان، وجهی دیگر از حساسیت‌های لازم در راستای بازیابی منابع را آشکار می‌سازد.

در این نوشتار، بازیابی منابع کافی از طریق تحلیل کارکرد حلقه‌های مشترک روایات محمد بن یحیی از احمد بن محمد بن عیسی از حسن بن محبوب از علی بن رثاب از ابو عبیده الحذاء - که از پرتکرارترین سندهای کافی است - در دستور کار قرار گرفت. بدین منظور چهار حلقه مشترک محمد بن یحیی، احمد بن محمد بن عیسی، حسن بن محبوب و علی بن رثاب در سلسله سند موردنظر شناسایی شدند. بر اساس ارزیابی‌های صورت گرفته، با احتمال بسیار زیاد، حسن بن محبوب منبع مستقیم کلینی بوده است که از طریق روایت راوی برجسته آثار او؛ یعنی احمد بن محمد بن عیسی و روایت محمد بن یحیی از احمد به اخذ روایت از کتب و تصانیف او پرداخته است. در واقع، هرچند محمد و احمد، خود صاحب تألیف بوده و کلینی احتمالاً از برخی آثار آنها به عنوان منبع بهره برده است؛ اما نقش اصلی آنها برای کلینی، نه به عنوان منبع مستقیم صاحب تألیف؛ بلکه در نقش راوی آثار و تألیفات دیگران همچون حسن بن محبوب برای کلینی بوده است. از سوی دیگر، بررسی طریق کلینی به حسن بن محبوب در سند پرتکرار دیگر کافی، یعنی علی بن ابراهیم از ابراهیم بن هاشم از حسن بن محبوب حاکی از این است که به احتمال بالا، کلینی به واسطه آثار علی بن ابراهیم به روایات حسن بن محبوب دسترسی داشته است. به بیان دیگر، از منظر این طریق، علی بن ابراهیم، منبع کلینی و حسن بن محبوب، منبع منبع او بوده است. از این رو، بر اساس تحلیل‌های انجام گرفته، می‌توان این احتمال جدی را مطرح کرد که کلینی از آثار حسن بن محبوب بهره برده باشد با این توضیح که در مواردی که از طریق محمد بن یحیی از احمد بن محمد بن عیسی از آثار حسن بن محبوب به اخذ روایت اقدام نموده است، بیشتر از روایات محمد بن یحیی و احمد بن محمد بهره جسته است و نه از تألیفات آنان؛ اما در مواردی که طریق علی بن ابراهیم از ابراهیم بن هاشم را ذکر می‌کند، بیشتر به واسطه آثار علی بن ابراهیم از تألیفات حسن بن محبوب بهره جسته است. روایات علی بن رثاب و زیاد ابو عبیده الحذاء به احتمال بسیار زیاد، از طریق آثار حسن بن محبوب به کلینی رسیده است. در واقع، در این موارد آثار علی بن رثاب و زیاد ابو عبیده الحذاء منبع برای کلینی بوده‌اند.

منابع و مآخذ

قرآن کریم.

آقابزرگ طهرانی، محمد حسن. (۱۴۰۸). الذریعة الی تصانیف الشیعة. اسماعیلیان.

ابن ادریس حلی، احمد بن ادریس. (۱۴۱۰). السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی. مؤسسة النشر الاسلامی.

ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۱۳). من لایحضره الفقیه. تحقیق: علی اکبر غفاری، دفتر انتشارات اسلامی.

ابن طاووس، علی بن موسی. (۱۳۸۵). التشریف بالمنن فی التعریف بالفتن. مؤسسه صاحب الامر.

اثباتی، اسماعیل و طباطبایی، سید کاظم. (۱۳۹۶). تبارشناسی منابع روایات اعتقادی الکافی. کتاب‌قیم، (۲)۷، پیاپی: ۱۷، ۲۶۵-۲۸۸.

باقری، حمید. (۱۳۹۶). الکافی و روایات اسحاق بن محمد احمر نخعی تلاشی برای شناسایی منبع کلینی در نقل روایات اسحاق. رهیافت‌هایی در علوم قرآن و حدیث،

۱۱۰، پیاپی: ۹۸، ۲۸-۹۹. <https://doi.org/10.22067/naqhs.v0i0.55271>

ثوری، سفیان بن سعید. (۱۴۱۰). الفرائض. دار العاصمة.

حدادی، آمنه؛ نیل‌ساز، نصرت؛ غروی نائینی، نهله و رحمتی، محمد کاظم. (۱۴۰۰ الف). تحلیل کارکرد حلقه مشترک در بازیابی منابع آثار راوی مطالعه موردی روایات

علی بن ابراهیم در الکافی. علوم قرآن و حدیث، (۲)۵۳، پیاپی: ۱۰۷، ۲۷۱-۲۹۳. <https://doi.org/10.22067/jquran.2021.61859.0>

حدادی، آمنه؛ نیل‌ساز، نصرت؛ غروی نائینی، نهله و رحمتی، محمد کاظم. (۱۴۰۰ ب). تحلیل انتقادی روش محمد جواد شبیری در بازیابی منابع آثار راوی. مطالعات فهم

حدیث، (۱)۸، پیاپی: ۱۵، ۱۳۳-۱۵۴. <https://doi.org/10.30479/mfh.2021.2494>

حرّعاملی، محمد بن حسن. (۱۳۸۵). امل الآمل. تحقیق احمد حسینی، مکتبة الاندلس.

حسین گلزار، مریم؛ طباطبایی، کاظم و جلالی، مهدی. (۱۳۹۷). معناشناسی تاریخی مفهوم «نواد» و ابهام‌زدایی از آن با بررسی موردی باب النوادر کتب اربعه. مطالعات

قرآن و حدیث، (۱)۱۲، پیاپی: ۲۳، ۱۹۹-۲۲۴. <https://doi.org/10.30497/quran.2019.2393>

- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲). المفردات في غريب القرآن. تحقيق: صفوان عدنان الداودي، دار القلم.
- سبحانی، جعفر. (۱۴۲۳). کلیات فی علم الرجال. مؤسسة النشر الاسلامی.
- سزگین، فؤاد. (۱۳۸۰). تاریخ نگارش های عربی. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- شاخت، یوزف. (۱۳۹۳). مقاله «سند شاهی برای تاریخ گذاری حدیث». ترجمه: مهرداد عباسی، موجود در کتاب: تاریخ گذاری حدیث، به کوشش سیدعلی آقایی. حکمت.
- شیری، محمدجواد. (۱۳۹۴). مقاله «تهذیب الاحکام و نقل از منابع واسطه». موجود در کتاب: بازسازی متون کهن حدیث شیعه، تدوین محمد عمادی حائری. دار الحدیث.
- شیری، محمدجواد. (۱۳۹۴). مقاله «منابع نعمانی در غیبت». موجود در کتاب: بازسازی متون کهن حدیث شیعه، تدوین محمد عمادی حائری. دار الحدیث.
- شیری، محمدجواد. (۱۴۱۹). الکاتب النعمانی و کتابه الغیبه. علوم الحدیث. (۱)، ۲، پیاپی: ۳، ۱۷۵-۲۳۸.
- شیخ بهایی، محمد بن حسین. (۱۴۲۹). مشرق الشمسین و اکسیر السعادتین. مجمع البحوث الاسلامیه.
- طباطبایی بروجردی، سیدحسین. (۱۴۰۹). تجرید الأسانید و تنقیحها. تدوین: میرزامهدی صادقی، آستان قدس رضوی.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین. (۱۳۷۴). تفسیر المیزان. ترجمه: سیدمحمدباقر موسوی همدانی، دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۴۱۷). إعلام الوری بأعلام الهدی. مؤسسة آل البيت(ع).
- طلوع هاشمی، زینب؛ طباطبایی، کاظم و جلالی، مهدی. (۱۳۹۴). بازخوانی دیدگاه رجال شناسان متقدم و متأخر درباره مفضل بن عمر جعفی. کتاب قیم، (۲)۵، پیاپی: ۱۳، ۹۳-۱۱۶.
- طوسی، خواجه نصیرالدین. (۱۴۳۲). جواهر الفرائض. مؤسسة فقه الثقلین.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۷). تهذیب الاحکام. تحقیق: حسن موسوی خراسان، دار الکتب الاسلامیه.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۷۳). رجال الطوسی. مؤسسة النشر الاسلامی.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۲۰). فهرست کتب الشیعه و اصولهم و اسماء المصنفین و اصحاب الاصول. مکتبه المحقق الطباطبائی.
- عاشوری، نادعلی. (۱۳۸۵). پژوهشی پیرامون اصول اربعمانه. صحیفه مبین، (۱)۱۳، پیاپی: ۳۷، ۴۸-۶۸.
- علامه حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۱). رجال. تحقیق: محمدصادق بحر العلوم، دار الذخائر.
- عمادی حائری، محمد. (۱۳۹۴). بازسازی متون کهن حدیث شیعه. دار الحدیث.
- فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۰۹). العین. تحقیق: مهدی مخزومی و ابراهیم سامرائی، دار الهجرة.
- فضلی، عبدالهادی. (۱۴۱۴). اصول علم الرجال. ام القرى.
- کشی، محمد بن عمر. (۱۴۰۹). اختیار معرفة الرجال. نشر دانشگاه مشهد.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷). الکافی. تحقیق: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، دار الکتب الاسلامیه.
- مددی، سیداحمد. (۱۳۹۴). مقاله «گفتگو با آیت الله سیداحمد مددی موسوی». موجود در کتاب: بازسازی متون کهن حدیث شیعه، تدوین محمد عمادی حائری. دار الحدیث.
- مدرسی طباطبایی، سیدحسین. (۱۳۸۳). میراث مکتوب شیعه در سه قرن نخستین هجری. اعتماد.
- مدرسی طباطبایی، سیدحسین. (۱۳۸۶). مکتب در فرآیند تکامل. ترجمه: هاشم ایزدپناه، کویر.
- نجاشی، احمد بن علی. (۱۳۶۵). رجال النجاشی. مؤسسة النشر الاسلامی.
- نیل ساز، نصرت. (۱۳۹۳). تبیین و ارزیابی نظریه سزگین درباره شناسایی و بازسازی منابع جوامع روایی. پژوهش های قرآن و حدیث، (۲)۴۷، پیاپی: ۱۱، ۳۲۱-۳۴۶.

References

The Holy Quran.

Allamah Hilli, Hassan bin Yousuf. (1991). *Rijal* (edited by Mohammad Sadiq Bahr al-Uloom). Dar al-Rimhan.

[In Arabic]

Aqabozorg Tehrani, Mohammad Hassan. (1988). *Al-Dhari'a*. Ismailis. [In Arabic]

Ashuri, Nadali. (2006). Research on the Four Hundred Principles. *Sahifah Mubin*, 13(1), 48-68. [In Persian]

- Baqiri, Hamid. (2017). al-Kafi and the Hadiths of Ishaq bin Mohammad Ahmar al-Nakha'i: An Attempt to Identify a Source of Kolayni in the Transmission of the Hadiths of Ishaq. *Approaches in the Sciences of the Quran and Hadith*, 10(1), 9-28. [In Persian] <https://doi.org/10.22067/naqhs.v0i0.55271>
- Emadi Ha'eri, Mohammad. (2015). *Reconstruction of Ancient Shia Hadith Texts*. Dar al-Hadith. [In Persian]
- Fadli, Abdul Hadi. (1994). *Principles of the Science of Rijal*. Umm al-Qura. [In Arabic]
- Farahidi, Khalil bin Ahmad. (1989). *Al-Eyn* (edited by Mahdi Makhzoumi and Ibrahim Samrai'i). Dar al-Hijrah. [In Arabic]
- Haddadi, Amina, Nilsaz, Nosrat, Gharavi-Na'ini, Nahla, & Rahmati, Mohammad Kazim. (1980 b). Critical Analysis of the Method of Mohammad -Jawad Shubairi in Retrieving Sources of Narrative Works. *Studies in Understanding Hadith*, 8(1), 133-154. [In Persian] <https://doi.org/10.30479/mfh.2021.2494>
- Haddadi, Amina; Nilsaz, Nosrat, Gharavi-Na'ini, Nahla, & Rahmati, Mohammad Kazim. (1980 a). Analysis of the Function of the Common link in Retrieving Sources of Narrative Works: a Case Study of the Narrations of Ali bin Ibrahim in Al-Kafi. *Quran and Hadith Sciences*, 53(2), 271-293. [In Persian] <https://doi.org/10.22067/jquran.2021.61859.0>
- Horr-e Ameli, Mohammad bin Hasan. (2006). *Amal al-Amel* (edited by Ahmad Hosseini). Maktaba al-Andalus. [In Arabic]
- Hossein Golzar, Maryam, Tabatabaei, Kazem, & Jalali, Mahdi. (2018). Historical Semantics of the Concept of "al-Navader" and its Disambiguation by Examining the Case of the Chapter of "al-Navader" in the Four Books. *Quran and Hadith Studies*, 12(1), 199-224. [In Persian] <https://doi.org/10.30497/quran.2019.2393>
- Ibn Babuwayh, Mohammad bin Ali. (1993). *Man la-yahdrah al-Faqih* (edited by Ali Akbar Ghaffari). Islamic Publishing House. [In Arabic]
- Ibn Idris Helli, Ahmad bin Idris. (1990). *Al-Sara'ir al-Hawi Le Tahrir al-Fatawa*. Islamic Publishing House. [In Arabic]
- Ibn Tawus, Ali bin Musa. (2006). *Al-Tashrif be al-Menan fi al-Ta'rif be al-Fitan*. Sahib al-Amr Institute. [In Arabic]
- Ithbati, Ismail, & Tabataba'i, Sayyid Kazem. (2017). Genealogy of the Sources of al-Kafi's Doctrinal Narrations. *Kitabe Qayyim*, 7(2), 265-288. [In Persian]
- Kashi, Mohammad bin Umar. (1989). *Rijal*. Mashhad University Press. [In Arabic]
- Kolayni, Mohammad bin Yaqub. (1987). *al-Kafi* (edited by Ali Akbar Ghaffari and Mohammad Akhundi). Dar al-Kutb al-Islamiyya. [In Arabic]
- Madadi, Seyyed Ahmad. (2015). *Interview with Ayatollah Seyyed Ahmad Madadi Mousavi. Reconstruction of Ancient Shi'a Hadith Texts* (compiled by Mohammad Emadi Ha'eri). Dar al-Hadith. [In Persian]
- Modarresi Tabatabaei, Seyyed Hussein. (2004). *Shi'a Written Heritage in the First Three Centuries of the Hijri*. Etemad. [In Arabic]
- Modarresi Tabatabaei, Seyyed Hussein. (2007). *School in the Process of Evolution*. Translated by Hashem Izadpanah, Kavir. [In Persian]
- Najashi, Ahmad bin Ali. (1985). *Rijal al-Najashi*. Al-Nashr al-Islami Publishing Foundation. [In Arabic]
- Nilsaz, Nosrat. (2014). Explanation and Evaluation of Sezgin's Theory on Identifying and Reconstructing the Sources of Narrative Communities. *Quran and Hadith Studies*, 47(2), 321-346. [In Persian]
- Raghib Isfahani, Hossein bin Mohammad. (1992). *al-Mufradat fi Gharib al-Quran* (edited by Safwan Adnan al-Dawudi). Dar al-Qalam. [In Arabic]
- Schacht, Jousef. (2014). *A Document of Evidence for Dating Hadith* (translated by Mehrdad Abbasi). Hikmat. [In Persian]
- Sezgin, Fouad. (2001). *History of Arabic Writings*. Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Arabic]
- Sheikh Baha'i, Mohammad bin Hossein. (2009). *Mashreq al-Shamsayn*. Islamic Research Association. [In Arabic]
- Shubairi, Mohammad Javad. (1999). Al-Katib al-Nu'mani and his Book al-Gheybah. *Sciences of Hadith*, 2(1), 175-238. [In Arabic]
- Shubairi, Mohammad Javad. (2015). *Nu'mani Sources in al-Gheybah: Reconstruction of Ancient Shi'a Hadith Texts* (compiled and edited by Mohammad Emadi Ha'eri). Dar Al-Hadith. [In Persian]
- Shubairi, Mohammad Javad. (2015). *Tahdhib al-Ahkam and Quotes from Intermediary Sources. Reconstruction of Ancient Shi'a Hadith Texts* (compiled and edited by Mohammad Emadi Ha'eri). Dar Al-Hadith. [In Persian]
- Sobhani, Ja'far. (2003). *Generalities in the Science of Rijal*. Islamic Publishing House. [In Arabic]
- Tabarsi, Fadl bin Hassan. (1997). *I'lam al-Vara*. Aal al-Bayt Foundation. [In Arabic]
- Tabataba'i Borujerdi, Sayyid Hossein. (1989). *Tajrid al-Asanid* (compiled by Mirza Mahdi Sadeghi). Astan Quds Razavi. [In Arabic]

- Tabataba'i, Seyyed Mohammad Husein. (1995). *Al-Mizan Interpretation* (translated by Seyyed Mohammad Baqir Mousavi Hamadani). Islamic Publications Office. [In Persian]
- Thauri, Sufyan bin Saeed. (1990). *Al-Fara'id*. Dar al-Asima. [In Arabic]
- Tolo Hashemi, Zainab, Tabatabaei, Kazem, & Jalali, Mahdi. (2015). Rereading the Views of Early and late Historians about Mufaddal bin Omar al-Jo'fi. *Kitabe Qayyim*, 5(2), 93-116. [In Persian]
- Tusi, Khwaja Nasir al-Din. (2012). *Jawaher al-Fara'idh*. Mastaf al-Fiqh al-Thaqalayn. [In Arabic]
- Tusi, Mohammad bin Hassan. (1987). *Tahdhib al-Ahkam* (edited by Hassan Mousavi Khurasan). Dar al-Kutb al-Islamiyyah. [In Arabic]
- Tusi, Mohammad bin Hasan. (1994). *Rijal al-Tousi*. Al-Nashr al-Islami. [In Arabic]
- Tusi, Mohammad bin Hassan. (2000). *Al-Fehrest*. Al-Muhaqq al-Tabatabā'i School. [In Arabic]